

Kitap Tanıtımı / Book Review

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DERBENT TEŞKİLÂTI

Prof. Dr. Cengiz ORHONLU

Eren Yayınevi, İstanbul, 1990

Okt. Mustafa SEZER*

Tanıttığımız bu eser 1964 yılı Kasım ayında Prof. M. Cavid Baysun, Prof. Dr. Cemal Tukin, Prof. Dr. Halil İnalçık, Prof. Dr. Adnan S. Erzi, Prof. Dr. Şerafettin Turan'dan meydana gelen jüri tarafından doçentlik tezi olarak kabul edilen Prof. Dr. Cengiz Orhonlu tarafından meydana getirilmiş bilimsel bir çalışmadır. Eserin birinci baskısı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları arasında 1209 numara ile 1967 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Eser 160 sayfadan oluşup yedi bölümden ibarettir. İndeks kısmının sonunda Osmanlı Derbent teşkilâtını gösteren büyük bir harita eklenmiştir. Prof. Dr. Cengiz Orhonlu, 11.06.1976 tarihi Cuma günü 49 yaşında, daha ilmi hayatının baharı sayabileceğimiz bir yaşta vefat etmiş geride yüzden fazla eser akademik dünyaya kazandırmıştır. Müellifin belli başlı eserleri şunlardır; Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696), Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı, Osmanlı Tarihine Ait Belgeler: Telhisler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti. Bu eserleri arasında yer alan Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı ikinci baskısını sunmuş ve yurt içi-yurt dışı akademik çevrelerde en çok aranan ve araştırma yapılan eserlerden biri olmuştur.

Geri hizmet kıtaları olarak adlandırılan derbentçi, menzilci, yürük, tatar, müselleme, cerahor, canbaz, lağımçı gibi gruplar, Osmanlı İmparatorluğu'nun başarılarının görünmez mimarları addedilir. Bu teşkilâtlar hakkında yapılan incelemeler, imparatorluğun sosyal, iktisadî, askerî ve idarî bünyesini de açıklıkla ortaya koymakta, Osmanlı teşkilâtının ne kadar sağlam temeller üzerine oturduğunu göstermektedir. Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'nun da belirttiği gibi böyle orijinal bir çalışmaya Prof. Dr. Cengiz Orhonlu el atmıştır. Hatta kimsenin el atmadığı "Osmanlılarda kayıkcılık, nehir nakliyatı, gemicilik, suyolculuk, şehir mimarları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti, Lipkalar vs." gibi konularda birinci elden kaynak olan Osmanlı Arşiv belgelerine dayanmak suretiyle ilk çalışmalar onun tarafından gerçekleştirilmiştir. Öte yandan Orhonlu dış Türklerle ilgili ciddi ve ilmi araştırmalara da büyük bir hassasiyet göstermiştir.

* Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (mustafasezer74@hotmail.com)

Böylece pek çok araştırmacıya da rehber olmuştur. Eser derbent teşkilâtını tüm yönleri ve çeşitleri ile incelemeye çalışmıştır. Bazı verilen bilgiler tekrar gibi gözüküp tenkit edilebilir mahiyette olduğu düşünülse de teşkilâtın farklı yönlerini ve çeşitlerini kavramak ve anlamak açısından gayet faydalıdır. Kitabın baskısının yenilenmemesi bir talihsizlik kabul edilmelidir. Çünkü mütedâvel eski baskılar okuma bakımından ve varak kalitesi bakımından yetersiz olduğu görülmektedir. Biz kitabın kullandığı kaynakları zikrettikten sonra kitabı bize iyice kavratan bölüm özetlerini sunacağız:

Kitapta kullanılan arşiv kaynaklarından bazıları şunlardır;

1. Maliye Defterleri Tasnifi; Derbentlerin Muhafazasına dair olan kuyûdât (yıl 1134), Mesârif-i Ta'miriyye ve İskâniyye defteri.
2. Cevdet Tasnifi: Nâfia, askerî, dâhiliye, darphane, maârif, timar, zabtiye gibi kısımlar.
3. İbnü'l-Emîn Tasnifi,
4. Ali Emîri Tasnifi,
5. Hatt-ı Humâyûn Tasnifi,
6. Dîvan-ı Humayûn Mühimme defterleri,
7. Mektûm Mühimme defterleri,
8. İrade Tasnifi,
9. Kâmil Kepeci Tasnifi,
10. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi,
11. Adana Şer'îye Sicilleri,
12. Belediye Kütüphanesi Muallim Cevdet Yazmaları,
13. Yayınlanmış bazı vesikalar,
14. Tarihler,
15. Seyahatnâmeler,
16. Teşkilât hakkındaki eserler,
17. Osmanlı vergi sistemi ve toprak idaresine dair araştırmalar,
18. Çeşitli eserlerden ibarettir.

DERBENT TEŞKİLÂTI'NIN VASFI VE ŞARTLARI

Osmanlı belgelerinde derbent kelimesi XV. asırdan sonra kullanılmaya başlanmıştır. Geçit ve boğaz gibi anlamlara gelmektedir. Kesişen birçok yolun emniyetini derbentler sağlıyordu. Sağlam yapılardan oluşan derbenteler içerisinde orada yaşayanların ihtiyaçlarını temin amacıyla han, câmi, mektep ve dükkânları barındırıyordu.

Derbent olan yerin merkezî bir mekânda ve yolların kesiştiği bir noktada olması gerekiyordu. Yine derbentlerin tehlike arz eden yerlerde emniyeti temin amacıyla olması gerekiyordu. Derbentler iskân amacıyla yani ıssız yerlerin imarı ve şenlendirilmesi amacıyla da kurulabilmiştir. Derbenlerde güvenlikle sorumlu kimselere derbentçi deniliyordu. Bunlar bölgedeki eşkiya gruplarla mücadele ederlerdi.

Geri hizmet sayılan derbent gibi yapılanmalarda özellikle Osmanlı üzerinde İlhanlı Devleti'nin tesirleri oldukça barizdir. Osmanlılarda bir müessese olarak derbent teşkilâtına II. Murad ve II. Mehmed (Fatih) devirlerinde rastlanır. Bu husustaki esas kaynak o dönemlerin tahrir defterleridir. En eski tahrir defteri 1431-1432 yıllarına aittir. Fatih devrine ait olan tahrirler kısmî ve genel olduğundan tam olarak bilinmemektedir. Bu döneme ait otuza yakın tahrir defteri bulunur. İşte bu defterlerde bir kısım halkın vergilerden muaf tutularak derbent beklemek gibi görevlerde istihdam edildiğini görülür.

Derbentlerin buhran dönemlerinde gerçekleşen isyan hareketlerinde (celâli, sekbân, saruca) il-erleri ile beraber emniyeti sağlamada çok büyük faydası olmuştur. Esasen derbent neferleri hariç hafif silah kullanmakla mükellef olduklarından bu büyük isyanlara karşı görevlerini yapamadıkları dönemlerde olmuştur. Derbentler bu ve benzeri tehlikelere karşı kimi zaman surlarla çevrili köylerdi. Derbentçilerin muhafazalı kuleleri vardı. Bu kuleler vasıtasıyla gözetleme yaparak emniyeti tesis etmeye çalışırlardı. Bazı müstahkem kaleler derbent vasfını taşıyordu. Önemli ve tehlikeli bölgelerde kaleler halinde dikilen bu yapılar derbent özelliğini kimi zaman sonradan ve zamanla kazanmıştır. Caber Kalesi, Misis gibi müstahkemler ve Hac yolu üzerindeki müteselsil kaleler derbent özelliğindedir. Bazı derbentler stratejik konumları itibarıyla varlıklı şahıslar tarafından finanse ediliyordu. Tehlikeli sahil bölgelerindeki müstahkemler de derbentlerden addedilir. Çeşme muhafızları, Hayfa iskelesi muhafızları buna örnektir. Bu gibi yerlerin kontrolü Kaptan-ı Deryâ tarafından görülüyordu. Bazı derbentler de vakıf müessesesi şeklinde inşa edilmiştir. Konya Karapınar isimli derbent içinde câmî, imaret, han, hamam ile dükkânlar ve değirmenler bulunuyordu. Hac yolculuğu üzerinde oluşan derbentler vakıflaştırılmıştır içeriğinde hanlar ve bir takım müştemilat inşa edilmiştir. Özellikle ticaret yolları üzerinde inşa edilen han ve kervansaraylar yine derbent olarak kullanılmıştır. Yani bu han ve kervansaraylar aslında bir emniyet politikasının uzantısıdır. Buralarda fikir adamları, tüccar, hacılar ve yolcular konaklardı. Kervansaraylar bizzat derbent olmayabilirdi yakındaki bir derbentin himayesinde olabilirdi. Önemli yollar üzerindeki bir takım köprüler derbent karakterini taşıyordu. Köprülere köprücüler tayin edilirdi. Köprücüler emniyetin temini için atandıklarından dolayı derbentçi vasfını haiz idiler. Köprü yakınlarındaki müstahkem kaleler ve derbentler aynı zamanda köprübaşlarının köprüyü koruması amacıyla başkası değildi.

DERBENTLERİN HUKUKİ NİZAMI

Osmanlı cemiyeti ulemâ, esnâf ve ümerâ sınıfı, köylüler sınıfı ve memurlar sınıfından oluşurdu. Diğer bir sınıflandırmaya göre ise halk raiyyet ve askerî olmak üzere iki ana gruba ayrılıyordu. Raiyyet ise köylüler ve şehirlilerden ibaretti. Vergi ödemekle mükellef olan kısım raiyyet idi. Askerî olanlar ise ümerâ, ulemâ sınıflarıydı ki bunlar vergiden muaftılar. Ümerâ sınıfı; Tımarlı sipahiler, devlet erkânı, kapı-kulu gibi zümrelerdi. Ulema ise; kadılar, medrese talebeleri ve mezunları gibi ilmiye sınıfından olan kimselerdi. Bunların akrabaları ve köleleri de bu zümreye dâhildi. Bunlar berat ve görev almasalar da vergiden muaftılar. Reâyâdan berat alanlar askerî sınıfına dâhil olurdu. Askerî zümreden olanlar ise iş ve kazanç hayatına atılırlarsa vergilerle mükellef olurdu. Reâyânın ödediği bazı vergiler şunlardı; resm-i çift, caba, bennak, avâriz vb. XV. yüzyılda eşküncü ocağı asker ihtiyacına binaen vergiden muaf olmuştu. Geri hizmet erbabı olan bu askerî sınıflar doğancı, yuvacı, yağcı, atçeken gibi isimlerle isimlendirilirdi. Bu görevler kötüye kullanılmaya başlanınca hususî hizmet erbabı ve voynuk, yaya, müsellem, tatar ve canbaz gibi askerî sıfatı kalmamış zümreler raiyyet sınıfına dâhil edilmiş ve muafiyetleri kaldırılmıştır. Yine geri hizmet teşekküllerinden tuzcu, çeltikçi, küreci, madenci ve ortakçı gibi devlet kontrolünde istihsal yapan zümreler ile derbentçi, köprücü, suyolcu, menzilci (ulak), pandor, geçit bekçisi, martolos, kale neferâtı, muhafazacı ve iskele hizmeti gibi zümreler vardı. Bu geri hizmet teşekkülleri devlete borçlu olduğu hizmeti ifa etmek karşılığında vergiden muafı. O devirde şehirdeki aşayışı subaşlıları, köy ve kentlerdekini ise derbentçiler sağlıyordu. Hukuken derbentler iki kısımdır; 1) Yurtluk ve ocaklık şeklinde Tımar yolu ile tasarruf olunan derbentler (derbentçi köyler), 2) Muafiyet usulü ile tevcih edilmiş, tehlikeli yerlere yerleştirilmiş veya memur edilmiş halkı muhafaza ile görevli olan derbentler (kale muhafızları tarzı derbentçiler). Osmanlılarda dirlik adı ile anılan Tımar sistemi vardı. Dirlik sistemi Tımar ve zeâmet adı altından iki ana kola ayrılırdı. Tımar ve zeâmet eyaletlerde olurdu. Tımar sahiplerine ilk defada merkez tarafından bir berat takdim ediliyordu. Tımarlarda Tımarlı sipahiler olurdu. Tımar sahibi olan kimse de sipahi olarak gösterilirdi. Halktan kimseler sipahi olabildiği gibi sipahiler de raiyyet seviyesine düşebilirdi. Yedi yıl Tımar talebinde bulunmayan ve sefer eşmeyenler ve azledilmiş olanlar raiyyet seviyesine düşürülürdü. Tımar sisteminin çeşitli şekilleri vardı. Bunlardan yurt ocakları tımarları, tımarlı kale muhafızları, ashâb-ı derek (dîdebân) tımarları ve derbentçi tımarları derbent sistemi ile alakalıydı. Derbentçiler yolculara delil ve rehber olarak da hizmet ederlerdi. Kendi bölgelerinde misafirlerin mağduriyetlerini hukuken kendilerinden tazmin ederlerdi. Derbent Tımarlarında babadan oğula geçen bir sistem hâkimdi. Ancak derbenti idare eden, çocuk yaşta ise onun şer'î vekili ona nezaret ediyordu. Osmanlılarda köyler bazı geri hizmetlerde bulunmalarına göre bir takım vergilerden muaf kabul edilirdi. Suyolu tesisi, köprücülük, menzillerin tayini ve postacılık gibi geri hizmetler bulunurdu. Derbentçi köyler sıkı bir şekilde denetime tabi tutulurdu. Derbentçilerin elinde

hukukî dayanakları olan emir-nâme veya muâf-nâme bulunurdu. Bu nizama riayet etmeyen derbentçiler bölge kadılıkları tarafından muhâkeme edilirdi. Bir köyün tamamı derbentçi olabildiği gibi muayyen bir miktar da derbentçilik yapabiliyordu. Derbentçiler buldukları yerin iktisadî hüviyetine göre hayvancılık ve çiftçilik gibi işlerle meşgul olurlardı. Derbentçiler diğer vergilerden muaf olurlarken öşürden muaf olmazlardı. Kendilerine ayrılan topraktan başka bir yerde tarım yapamazlardı. İzinsiz derbent köylerini terk edemezler ve değişemezlerdi. Derbentçilik halkın vergiden kaçarak sığınacağı bir meslek haline de dönüşmüştür. Bu özellikle uzun süren harp dönemlerinde kendini göstermiştir. Derbentçilik yapma istekleri bölge kadıları tarafından değerlendirilirdi. Kadı idaresinde bölgede sözü geçen kimseler derbentçilik için istek yapılan yerin tehlikeli bir yer olup olmadığı ve devamlı adam bulundurulması gereken bir yer mi değil mi hususunda bir karara varırlarsa derbentçilik için yapılan istek kabul edilirdi. Akabinde de bir muâf-nâme gönderilirdi. Bu bilgiler ise bölgedeki vilayet tahrirlerinde kayıt altında alınırdı. İstanbul'da ise Baş Defterdarlık dairelerinden biri olan mevkûfât kaleminde muhafaza edilirdi. Derbentçilik teklifleri harp yıllarında artmasından ve muâfiyet, devletin lehine de olmadığından klasik muâfiyet hakkı tanınmaya başladı. Şu durumda yeni derbentçi tayin edilenler tekâlif-i şâkka'dan muâf olacak ancak avâriz-ı divâniye ve nüzullerini vereceklerdi. Devletin geçirdiği ekonomik değişim muhakkak bunda etkili olmuştur. Devlet avâriz vergilerini harp durumu olmasa bile devam ettirmişti. Ancak harp masraflarından doğan bu açığı kapatması mümkün olmamıştı. Bir köyde derbentçi olarak yazılanlar avâriz vergilerini vermezdi. 1700'lü yıllardan sonra derbent teşkilatında bir takım bozulmalar yaşanmıştı. Bunun neticesinde derbentçiler görevlerini yerine getirmedikleri halde avâriz vergisinden muâf kabul ediliyorlardı. Buna yapılan denetim neticesinde derbentçiler kendilerine bir daha fırsat verilmesini istemiş ve bu kabul edilmişti. Fakat daha sonraki derbentçilerden artık avâriz vergileri alınmaya başlandı. Bir de geçit resmi denilen bir vergi vardı. Bu derbentlerden geçen yolcu ve misafirlerin verdiği bir vergiydi. Alınan bu verginin miktarı hükümet tarafından belirleniyordu. Derbentçiler derbent âdeti şeklinde ifade edilen bir vergi nizamına tabiydiler. Mesela ziraat yapan Müslüman derbentçiler öşür verirdi, Hristiyanlar ise cizye verirdi. Derbentçilerin tabi olduğu vergi sistemi üç kısımda incelenir; 1) Hem raiyet hem de avâriz rüsumundan muaf olanlar. Din adamları böyleydi, ancak din hizmetleri bitince raiyet rüsumuna bağlanırlardı. 2) Daima avârizden muaf olan kimi durumlarda da raiyet rüsumundan muaf olan geri hizmet sınıflarıdır. 3) Avârizden muaf yürük ve müselleme teşkilat yamakları gibi. Bütün bunlarla beraber tekâlif-i şâkka addedilen vergiler oluyordu. Bunlar harp gibi olağanüstü bazı durumlarda derbentlerden tahsil edilen vergilerdi. Bunlar; yem, yiyecek, kurban akçası, selâmiye, nal baha, çizme baha, kaftan baha, tavuk baha, çubuk akçası, devriye, konak ve köçek akçası, diyet öşrü, ambar akçası, huddâm akçası, düzenlik, otluk, ot bekçisi gibidir. Bu vergileri mütesellim, emîn, su-başı gibi görevliler toplardı.

Kimi zaman günlerce devlet memurları maiyetleri ile beraber o derbentte yatılı olarak kalması derbentler için en zor görevlerden biriydi. Böyle yatılı durumlarda daha başka vergilerde yukarıdaki listeye ilave edilirdi. Tabi bu durum derbentlerde bazı rahatsızlıklara sebep oluyordu. Bazı derbentçiler tekâlif-i şâkka ile karşılaştıklarında muaf olmalarına rağmen bu vergileri ödemekle mükellef tutuluyorlardı. Derbentçilerin tayinlerinde ve vasıflarında kadıların teklifleri esas alınmıştır. Büyük tehlike arz eden noktalara daha özellikli derbentçiler seçiliyordu. Bazı köylerde derbentçi yazılan olmayınca yaya ve müsellemler bu görevi yürütürdü. Bazı derbentler askerî garnizon şeklindeydi. Derbentçi olmak isteyen kişi evvela kendini ait olduğu kaza kadısına tespit ettirmek zorundaydı. Bazı müracaatlar ihtiyaç olmaması ve yol üzeri olmaması gibi sebeplerden dolayı reddediliyordu. Derbentçiler kendi hudutlarından sorumlu idiler başka derbentlerin hudutlarına müdahale edemezlerdi. Hudutları içerisindeki bütün geri hizmet sınıflarından ve binalarından sorumluydular. Derbentlerin hudutları bir takım bilirkişiler yani kadı ve naipleri tarafından belirleniyordu. Kısaca derbentçilerin görevleri şunlardır: 1) Asayiş ve emniyeti temin etmek, 2) Yolların muhafaza ve tamir işlerini yürütmek, 3) İssiz yerleri imar etmektir. Derbentler şâki grupların yayılmasını önlemek için kilit ile kapatılırdı. Bu yüzden bazı derbentler hükümet güçleri ile şâki gruplar arasında savaş zemini teşkil eden kaleler haline gelmişti. Derbentçiler Müslüman ve Hristiyan olup bir derbentte çalışabilirlerdi. Hem de köprücülük hem de derbentçilik bir arada yapılabilirdi. Derbentçiler idarelerine tabi yolları ve üzerindeki bütün köy ve güzergâhları denetliyordu. Derbentçilerin görevlerinden biri de bölgelerindeki yolların açılmasını ve temizlenmesini sağlamaktı. Ulaşımı sağlamakla görevli kimseler yolların açılması hususunda derbentçilerden destek alıyordu. Derbentlerin bir görevi de ıssız yerlerin imarı ve şenlendirilmesidir. Bu amaçla ahali bazen kendiliğinden bazı bölgelere yerleşebiliyor ve orası derbent haline geliyordu. Bazı hane ve boylar sürgün olarak bazı derbentlere yerleştirilirdi. Hükümet yerleşecek olanların evkaf, tımar ve has reâyâsı olup olmadığını tahkik ettirir ona göre derbentlere yerleşecekleri tespit ederdi. Bu yapılırken başkalarının mukataalarına zarar verilmemesine de dikkat ediliyordu.

DERBENTLERİN SOSYAL YAPISI

Derbentleri derbent ağası adı verilen idareci yönetirdi. Derbent ağasının altında sıra ile neferler kethüdâsı, alemdar, çavuş, kâtip ve muayyen sayıda neferler bulunurdu. Derbentte bulunan caminin hatibi, vakıf mütevellisi, vakıf kâtibi, imamı, sıbyan mektebi muallimi ve halifesi, müezzini ve kayyumu bulunurdu. Bu hiyerarşi bölgeden bölgeye farklılık gösterebiliyordu. Tehlikeli durumları haber vermek için bir davulcu bulundurulurdu. Bu sayılan sistem, askerî özellik taşımayan derbentlerde olmazdı. Rumeli'de XVIII. yüzyıl ve sonrası için derbentat nâzırlığı ihdâs edilmiş ve derbentlerin idaresinden sorumlu olmuştur. Balkanlardaki derbentlere martolos adı verilir ve bunları idare eden kimselere ise

martolos başı adı verilirdi. Derbentlerde derbentçi başı en üst seviyede sorumlu kimseydi. Derbentçi başı idaresi altındaki derbentçilerin zabt ve rabtı ile derbent hizmetinin aksamamasını temin etmekte. Bir derbentten başka yere giden derbentçileri yerlerine getirmek, nöbetlerine gitmeyenleri takip etmek ve onların nöbetleri başlarında olmalarını temin etmekte. Bunlarda ihmal ederse görevden azline kadar gidecek süreç başlatılırdı. Derbentçi bölük başısı ise daha çok silahlı derbent hizmetlerinde bulunmasıydı. Bölgesinde meydana gelebilecek olan her türlü hareketleri silahlı müdahale ile bastırmak zorundaydı. Derbentçi bölük başısı vefat ettiği zaman yerine oğlu geçebiliyordu. Daha sonraları bu tabirler ve makamlar derbent ağalığı olarak isimlendirilmiştir. Derbent ağalığına tayin edilmiş olan kimseler, tayin evrakları, mahalline vardıktan başka, ulûfesinin gün ve gün tahakkuk edebilmesi için tatbik mühürlerini de bu hususta ilgili vesikanın üzerine basmak zorundaydılar. Derbent ağlarına bazen herhangi bir yerin mukataası verilmekteydi. Derbent teşkilatına şu zümreler de dâhildir; beldârlar, martoloslar, pandorlar, geçit bekçileri. Beldârlar; Bel kelimesi geçit, boğaz gibi anlamlara gelir. Beldarların derbentçilerden farkı; bir maaş ve ücret karşılığı çalışıyor olmalarıdır. Bunlar hiçbir vergi ve rüsumdan muaf değildiler. Beldarlar Anadolu'da gözükdü. Beldarlar muharebe zamanlarında ordunun geri hizmetinde kullanılırdı. Martoloslar; varlıklarına dair epey eski vesikalara rastlanmaktadır. XV. yüzyıl başlarında teşkilatlandıkları bilinir. Martoloslar genelde Balkanlarda gözükdü. Martoloslar hudut boylarında konuşlanmakla beraber geri hizmetlerde derbentler gibi de oluşmuşlardır. Martoloslar ulûfeli ve muaf olmak üzere iki kısımdır. Ulûfeliler Hristiyan'dılar. Muaf olanlar derbent hizmetiyle mükellef Hristiyan köylülerdiler. Martoloslar XVII. yüzyıldan sonra bozulmaya yüz tutmuştur. 1722 yılında Osman Paşa martoloslar ve pandorların tasfiyesine karar verdi. Müslümanlardan seçilen başka muhafazacı ve bekçiler seçilecekti. Pandorlar; ücretli asker ve muhafız anlamına geliyordu. XVII. yüzyıldan itibaren pandorlar gözükmüştür. Bu gruplar da Balkanlarda yer alıyordu. Başlarında bulunan sorumlu kimselere pandor başı adı verilirdi. Geçit bekçileri; Bu gruplar da ücretli hizmet erbabındandır. Bunlar pandor ve martolosların lağvinden sonra Müslüman reâya tarafından seçilmiş derbentçi ve muhafazacılarıdır.

DERBENTLERİN İSKÂNDA KULLANILMASI

Osmanlı Devleti zaman zaman ahalinin lüzumu görülen yerlere iskânı için sürgün metodunu kullanmıştı. Diğer bir iskân usulü de boş ve ıssız yerlere dervişlerin zâviye kurmaları ile gerçekleşmiştir. Yeni bölgelerin imar ve iskânı için vakıflar tesis ediliyordu. Dervişlerin tesis ettikleri yerler gelip geçen yolculara hizmet ediyor bunun mukabilinde de o yerler kendilerine evlatlık vakıf olarak kaydediliyordu. Dervişler aynı zamanda derbent bekleyerek asayişin temin edilmesine de gayret ediyorlardı. İşte bu nedenle zâviye ve tekkelerini derbent geçit mevkilerine kuruyorlardı. Bu durum o bölgelerin meskûnlaşmasına yol açıyordu. Bu vaziyet hükümet tarafından da asayişin sağlanması adına

destekleniyordu. Ancak bu amaçla hareket eden dervişler hizmetleri ifada ihmal gösterirler veya yapmazlarsa yerleri derhal ellerinden alınır başka kimselere tahsis edilirdi. Kimi zaman ise şiddetli bir ihtar ve takdir yeterli görülürdü. İskân bölgeleri dışında kalan bazı derbentler ise cazip hale getiriliyor ve böylece iskân teşvik ediliyordu. Örneğin oralara yeni evler yapılıyor ve insanların oralara yerleşmesi teşvik ediliyordu. Derbentlerde yaşayan ahaliye orada ziraat yapip geçimlerini sağlamaları için kendilerine muayyen miktarlarda arazi dağıtılıyordu. Bu miktar ihtiyaca kâfi olacak şekilde tasarlanıyordu.

DERBENTLERİN BOZULMASI VE ISLÂHI

Derbent ve hanların mevcudiyetlerini devam ettirebilmelerinin temel ilkesi muafiyet sisteminin iyi işlemesi idi. Derbentler beş on kişiden başlayarak yüz kişiye kadar bir derbente görev ifa ederlerdi. Onların silah kullanmaları bile müsaade ile idi. Muafiyetlerine riayet olunmadığı takdirde geri hizmet gruplarının dağılacağı ve aynı zamanda çalıştıkları yerlerinde dağılacağı bilindiği için düzenin korunması için muafiyetlerine riayet edilmesine idarecilerde çok dikkat etmekteydiler. Fakat bu muafiyet kanaati bazen uygulamada sıkıntılar doğurabiliyordu. Bir köy halkı üzerindeki derbentçilik sıfatı ya işlevini yitirip ihtiyaç dâhili dışına çıktığı için veyahut görevlerini sıhhatli bir şekilde gerçekleştirmediklerinden dolayı kaldırılıyordu. Bunun yanı sıra köylerinden geçen idareciler ve kapı halkının köylerine yerleşmesi ve onlardan tekâlif-i şâkka denen ne şer'î ne de örfi olmayan vergi talebi vergiden muaf olan ve olmayan bütün köylüleri müşkül duruma düşürüyordu. Hal böyleyken derbentler köylerini terk ediyor ve o bölgelerden uzaklaşıyorlardı. Fakat devlet kanun-nâmede kayıtlı olduğu gibi aradan 10 yıl geçmemiş ise onları nerede olursa bulup geri getiriyordu. Tabi bu gibi durumlar geri hizmetlerin görevini yapmasını müşkül ve angarya haline getiriyor ve teşkilatın geleceğinin devamını kısıtlıyordu.

Teşkilatının bozulmasının ana sebepleri aşağıda belirtilen üç sebepten ileri gelmektedir.

1. Muafiyet usulüne aykırı olarak fazla vergi alınması: Derbentçilerin vergilerine kendilerine has usule göre vermeleri gerekirken bazı mahalli vergi memurları tarafından bu nizam dikkate alınmamaktaydı. Bu durum bazı derbent muhafızlarının buldukları bölgeden kaçmalarına sebep olmuştur.

2. Derbent idarecilerinin kifayetsiz ve sorumsuz oluşları: Derbendi yöneten derbentçi başı veya derbent ağasının dirayetli ve kanun seven kimse olmasının sistemin devamı ve işleyişinde büyük rolü olduğu bilinen bir gerçek iken derbent idarecilerinin yetersiz ve sorumluluktan uzak kişiler olmaları derbentlerin bozulmasında büyük etki sebebidir. Derbendi idare eden şahsın sözü dinlenir ve şahsiyetli bir kişi olmaması derbentlerin eşkiya yuvası haline dönüşmesine sebep oldu.

3. Kalabalık şaki guruplarına engel olamayacak kadar tesirsiz kalmaları:

Hükümete mensup bazı kişilerin köylerde faizcilik, yarıcılık vb. olumsuz baskıları sonucu köylüler buldukları yerleri terk etmeye mecbur bırakılmıştı. Bu yersiz kalabalıklar daha sonra Balkanlarda haydut, Türkiye'de de sekban, suhte, leventlerinin birer mensubu olarak diğer köylere ve halkına zarar veriyorlardı. Bu iç sıkıntılar Osmanlı devletinin bir problemi haline gelmişti. Bu sekban grubunun girdikleri yerdeki iktisadî durum hiç umurlarında değildi, orayı yıkıp harabeye çeviriyordu. Bu durumdan rahatsız olan çok az bir zengin grup köyleri terk edip şehirlere yerleşmiş geri kalan köylüler ise birleşerek bir kuvvet oluşturmaya çalışsalar da sekbanlara karşı gelemiyorlardı. Hal böyle olunca da Osmanlı İmparatorluğu'nun ahalişi bir bir yerlerini terk ediyordu.

Hükümetin Aldığı Tedbirler: Hükümet bu olumsuzluklardan dolayı yerlerini terk etme noktasına gelmiş derbentçileri hiç olmazsa önemli konumlardakileri müstahkem ve askerî hale getirmek gerektiği kararını aldı. Çünkü bu olumsuz durumlar her seferinde muharebe dönemlerine denk gelmekte ve büyük tehdit oluşturmaktaydı. Böylelikle geçiş noktaları ve sınırlardaki terk edilmiş ve harabeye dönüşmüş veyahut yeterli fizikî mevcudiyete sahip olmayan kale ve hanları tekrardan imar etmiş ve oralara askeri konumda derbentler yerleştirmişti. Böyle hayatî bölgede görev yapamayacak durumdaki muaf derbentler ise asker tayini ile desteklenmekteydi.

Anadolu'da Derbent ve Hanların Müstahkem Hale Getirilip Yeniden Teşkilatlandırılması: İmparatorluk derbent teşkilatını 1719-1720 yılları arasında tekrardan şekillendirmeye karar verdi. Bütün eyaletleri içine alan bir emniyet teşkilatı olmadığı için bu iş her sancak ve eyalet dâhilinde hallediliyordu. 1720 yılında önemli yerlerdeki derbentler müstahkem hale getirilerek adeta içerisinde bir kasaba oluşturulacak şekilde imar edildi. Aynı zamanda askerî bir mahiyette kazanmaları sağlandı. Buralarda esasında bir han bulunuyordu ve imar çalışmaları bu hanı büyütme ve tamir etmekten ibaretti. Bu inşaat işlerini takip etmek ve aynı zamanda mahallî idare adamları ile sıkı bir ilişki kurmak için her eyalet içinde bir adam görevlendiriliyordu. Bu kişinin rütbesi ise "dergâh-ı âlî kapısı başısı" idi. Bu inşaat çalışmalarının masrafları eyalet içindeki mukâtaalardan birinin gelirinden elde ediliyordu. Ödeme taksitler halinde verilmekte ve inşaatın vaktinden önce bitmesi için devamlı kontrol ediliyordu. Aynı zamanda orta kısımlarda kalan derbentlerde nispeten tamirat ve tadilattan geçirilmişti.

1722 Yılında Martolos ve Pandorların Lağvı için Başarısız Teşebbüs: Balkanlarda bulunan ve derbent teşkilatının bölümlerinden olan martolos ve pandor teşekkülleri de büyük bir değişikliğe uğratıldı. Aslında bu değişiklikten çok lağvedilme çabası idi. Nedeni ise bu teşekküllerin asayiş ve korumayla mükellef kılındıkları yerdeki ahaliye eziyet etmeleri ve görevlerini yerine getirmemeleri idi. 1720 yılında devlet meselesi haline gelen bu duruma karşı imparatorluk; eskiden pandor-başılık yapmış olan Rumeli beylerbeyi Osman paşayı bu işle görevlendirdi.

1722 yılında da bu teşekküller lağvedildi ve bundan sonra buraları her memleket ahali derbentlerindeki hudutları kendileri koruyacaktı. Fakat buna rağmen pandor ve martolos grupları tamamen lağvedilememişti. Halka verilen vergi muafiyeti karşılığı bölgeyi koruma görevi de yetersiz kalmaktaydı. Bundan dolayı bir nevi milis güç olarak muhafazacı ismi altında bir mükellef çıkararak kazaları içindeki yerlerin emniyetini sağlamakla görevlendirildiler. Bu göreve tayin edilen kişi köyün en muteber kişilerinden seçiliyordu. Başında bulunan kişi ise bekçi başı namını taşımaktaydı. Buna rağmen pandorluk ve martalozluk mevcudiyetini korumaya devam etmiş ve tam manasıyla çökertilememiştir.

DERBENT NEZÂRETİ

XVIII. yüz yılın ikinci yarısında Balkanlarda halk arasında asayiş temin etmek hayli güç hale gelmişti. Bölgede bazı isyanlar baş verdiğinde sancakbeyleri ve beylerbeyleri bu gâileleri bastırma hususunda yetersiz kalabiliyordu. Bu isyanları bastırma hususunda ilk mukavemeti derbentçiler gösteriyordu. Ancak derbentçiler de görevlerini iyi bir şekilde yerine getirmiyordu. Böyle durumlarda eşkiya ile ittifak etme ihtimali olmayan derbentçiler (kefilli derbentçiler) seçiliyor ve isyan bastırılmaya çalışılıyordu. Bu yüzyılda ki iç karışıklıklar devleti dış meselelerden daha fazla meşgul ediyordu.

Kazalardaki derbentler kaza halkı tarafından tayin edilmiş veya seçilmiş bir bölük-başı tarafından idare ediliyordu. Derbentin önemine göre muayyen miktarda nefer aylıklı derbentçi yazılarak derbent bölük-başısının maiyetine veriliyordu. Derbent bekçileri de mahallelerin muhtarları tarafından güvenilen kefilli kimseler arasından seçiliyordu. Bunlar seçildikten sonra bu görevi yerine iyi bir şekilde getireceklerine dair taahhütte bulunuyorlardı. Bu taahhüt kayda geçiriliyordu. Bu durum da İstanbul'a hemen bildiriliyordu. Kaza ve sancak içindeki derbentler derbendât ağalığı tarafından idare ediliyordu. 1829 yılından önce ise bu kuruma derbendât başbuğu nezâret ediyordu. Sonraları bu isim derbendât idaresinin kurumsallaşmasından dolayı derbendât nâzirliği olmuştur. derbendât başbuğları yılda bir kez denetimde bulunurlardı. Önceleri derbendât başbuğları sefere çıkar ve savaşa giderdi ancak derbendât idaresinin başbuğun seferde olmasından dolayı sıkıntı ve başıbozukluk yaşamasından dolayı sonraları bu uygulamadan vazgeçildi. Derbent başbuğluğu esasen cazip bir görevdi çünkü bu kişi tayin olduğu bölgenin kontrolünü elinde tutuyordu. Dolayısıyla derbent başbuğu nüfuza sahip bir kişi olurdu. Bu başbuğluğu elde etmek için kimi zaman isyanlar bile baş vermişti. Yunan isyanı (1820) meydana geldiğinde ise derbent başbuğluğu maiyetine askerler verilmiş ve derbentler artık askerî birlikler vasıtası ile görev icra eden kurumlar olmuştur. Derbendât başbuğluğu veya nâzirliği 1836-1837 yıllarına kadar muntazaman devam etmiştir. Müellif bu yıllardan sonrasına dair vesika bulamadığını söyler.

TANZİMÂT SONRASI DERBENTLER

Tanzimât devri 1839 yılında başlamıştı ve bu yönetim şekli kurumları daha esaslı şekilde ele aldı. Yaşanan ıslahatlar Avrupa modelli oluyordu. Aslında bu ıslahatlar III. Selim devrinden itibaren hızlanarak devam etmişti. Bu zamana kadar Türk-İslâm devletçilik anlayışından farklı olarak müsâvât (eşitlik) esasına dayanan yeni bir sistem başlamıştı. Derbent teşkilatındaki değişikliği izah ederken tabi ki vergi sistemindeki değişiklikten de bahsetmek gereklidir. Eskiden her nevi gelir doğrudan devlet hazinesine gelir ve harcamalar buradan yapılırdı. Yeni dönemde ise önceden alınan birçok ilkel vergiler kaldırılmış yerine maaş sistemi getirilmişti. Derbent teşkilatında ise köprü, su yolu ve derbent gibi geri hizmet sınıflarının görevleri tamamen devlet tarafından deruhte edileceği için haiz oldukları vergi muafiyeti kaldırılmış oldu. Böylece herkes eşit vergileri vermekle mükellef olacaktı. Devletin yeni işleyecek olan sistem için büyük bir malî kaynağa ihtiyaç oluştu. Kısa sürede devlet derbent ve diğer teşkilatların tamir ve ıslahından aciz kalır oldu. Böylece şikâyet ve istidalar artmaya başladı. Bu masraflar için ayrı bir şehir ve kasabalarda belediye sandıkları tesis edildi. Bu sandıkların nezareti için ise merkezden ayrı memurlar tayin edilir oldu. Ayrıca her eyalet ve sancakta asayiş ve emniyet için bir zaptiye teşkilatı meydana getirildi. Piyade ve süvari olan zaptiyeler hükümetin aylıklı memuru sıfatı ile hareket etmekte olup, kendilerine hiçbir vergi muafiyeti tanınmamıştı.

Derbentler hemen hemen her yerde ismen muhafaza edilmişti. Derbentlerde zaptiyelerin her yerin yerli halkından yazılması usulü tatbik edilmeye başlandı. Zaptiyelerin yanı sıra kır ve orman bekçileri ile kır serdarlarına büyük önem verilmişti. Derbent kelimesi zamanla artık karakol haline gelmiş ve o işlevi görür hale gelmişti. Bu işlev hudutlarda daha bariz şekilde gözüküyordu. Tanzimat devrinden evvel muaf derbentçilik yapanlar ilk yıllarda muhafaza edilmişti. Her derbentin aylık tahsisatı bağlı bulunduğu kazadan görülürdü. Derbentler zamanla zaptiye askerlerine terk edilmiş, güvenliği onlar tarafından sağlanmıştır. Zaptiye askerleri zaptiye teşkilatına bağlıydı. Tanzimat'tan sonra zaptiye teşkilatına ilave olarak Nâfia Nâzirliğine da bağlanmıştı. Asırlarca muafiyet sistemi ile derbentçilik yapmış olan köyler de cemiyet içindeki bu önemli fonksiyonlarını kaybettiler. İmparatorluk idaresinde yaptıkları hizmetleri unutmadıkları gibi ahali hatırasında canlı olarak yaşadı. Derbent adındaki birçok şehir ismini bu teşkilattan almıştır.

SONUÇ

Bu zamana kadar Osmanlı siyasî tarihi ile ilgili birçok bilgiyi gerek okullarda gerekse tarih ile uzaktan yakından ilgilenen çevrelerde mütalaa eder ve öğreniriz. Bazen Osmanlı tarihi ile ilgimiz sadece bazı televizyon dizileri ve birtakım hayalî romanlardan ibarettir. Oysa koskoca bir imparatorluk sadece İstanbul ve çevresindeki teşkilâtlardan ibaret olmamalıdır. İşte bu kitabı okuyan kimse üç kıtaya yayılan Osmanlı Devleti'nin ne denli hassas bir yapılanma ile çok kimsenin

duymadığı bilmediği geri hizmet erleri ile tebaayı ve reâyayı yönettiğini ve dış tehditlere karşı nasıl direndiğini anlayacaktır. İşte bu yapılanma farklı dönemlerde ve bölgelerde farklı isimler olsa da genel anlamda Osmanlı'nın Derbent Teşkilâtı adı ile anılmıştır. Son derece istifadeye açık ve birinci el kaynaklar mütalaa edilerek hazırlanan kitap kapalı kalmış eyalet yapıları hakkında bize bilgi vermektedir. Müellifin düşüncesinin ve çalışmasının emeği olan bu eser Osmanlı Türk Tarihi'ne katkı sunmuştur. Bizde müellife Allah'tan rahmet diliyoruz.